

СТАТТЯ 127 КК УСРР ЯК ВАЖІЛЬ БОРОТЬБИ З ПРИВАТНИКОМ В УМОВАХ РОЗГОРТАННЯ НАДЗВИЧАЙНИХ ЗАХОДІВ НА ПОЧАТКУ 1928 р.

Проблема судових переслідувань по статті 127 КК УСРР приватних торговців, зокрема і селян, в умовах розгортання надзвичайних заходів в аграрній сфері наприкінці 1920-х рр. у радянській історіографії не вивчалася. В роботах сучасних дослідників, присвячених висвітленню тих чи інших аспектів економічної та соціальної політики цього періоду, здебільшого зустрічаємо лише побіжні згадки про цю судову практику¹. Останнім часом побачили світ кілька публікацій з проблематики. Серед них особливо слід відзначити статтю С. П. Ляковської, присвячену дослідженню кримінальної політики щодо спекуляції як кримінального злочину і соціального явища за період 1918–1928 рр.² Поряд із цим, заявлена тема усе ще залишається недостатньо вивченою в історіографії. Мета даної публікації — на конкретно-історичному матеріалі проаналізувати передумови, особливості й наслідки застосування статті 127 КК УСРР проти міських приватних торгівців і селян — виробників хліба під час розгортання надзвичайних заходів в аграрній сфері.

Купівля промислових і сільськогосподарських товарів із подальшим їх перепродажем з націнкою від початку розглядалась більшовицькою владою як дезорганізація ринку і злочин — так звана спекуляція. Виданий 22 липня 1918 р. декрет РНК РСФРР «Про спекуляцію» за збут, скуповування та зберігання для збуту товарів або продуктів харчування передбачав ув'язнення на строк від 3 до 10 років із конфіскацією майна та спрямування на примусові роботи³.

Під страхітливе визначення «спекулянт» у роки громадянської війни підпадали як спритні ділки злочинних угруповань, котрі, користуючись безладом і перманентним дефіцитом у країні, прагнули швидкого збагачення, так і знедолені дрібні торговці, для яких перепродаж, здобутих нерідко із ризиком для життя харчів або інших товарів першої необхідності, був єдиним засобом виживання. Важко сказати, яку саме кількість хліба та інших продуктів спромоглася вилучити ВЧК, і скільки «спекулянтів» унаслідок цього врешті опинилися у концтаборах або й просто були

«поставлені до стінки». Достеменно відомо, однак, що «червоним терором» побороти «чорний ринок» більшовикам не вдалося. Протягом 1918–1919 рр. лише 40% хліба (54,4 млн. пуд. із 136,6 млн. пудів) були видані населенню завдяки зусиллям Наркомпроду. Натомість 60% хліба споживач отримав саме від приватних торговців. У 1919–1920 рр. приватник забезпечував дві третини потреб міського населення у всіх продуктах харчування⁴.

Із запровадженням на початку 1920-х рр. нової економічної політики, стрижнем якої було допущення приватного капіталу на ринок, приватна торгівля хлібом, як і іншими продуктами сільського господарства, стала нормою повсякденного життя. В другій половині 1920-х років підприємці закупували у сільськогосподарських районах близько чверті хліба, забезпечували п'яту частину (а по пшениці навіть і третину) його поставок населенню споживчих районів⁵. Серед приватних торговців хлібом були великі та дрібні підприємці, одинаки і цілі групи, ті, які мали відповідні патенти та намагалися діяти в межах радянського законодавства, і ті, які працювали на «чорному ринку». Нарешті вагому роль у товарообігу відігравали мільйони селян-одноосібників, які вирощували хліб, городину, фрукти й самі везли їх на ринок, сподіваючись отримати натомість потрібні їм чоботи, одяг, господарський реманент, сільськогосподарські машини тощо.

Успіх діяльності приватних підприємців був заздалегідь визначеним — з одного боку, зважаючи на зростаючий в умовах індустріалізації попит населення на сільськогосподарську продукцію — насамперед на хліб, який у цей період усе ще був основою щоденного раціону харчування як на селі, так і у місті; а з іншого боку — через стійку пропозицію самих поставальників, зумовлену одним могутнім стимулом — матеріальною зацікавленістю. Й справді, на відміну від державних заготівельників, які часто густо «з прохолодою» виконували свої службові обов'язки, постійно стикаючись до того ж із зумовленими державними правилами усілякими обмеженнями, у приватних заготівельників справа, як то кажуть, кипіла під руками. В пошуках хліба їх не зупиняли ані спека, ані морози, ані дощі та бездоріжжя, у їх розпорядженні завжди був набір переконливих аргументів для селянина на користь продажу хліба саме їм, а не державним заготівельникам, нарешті, вони завжди були готові сплатити хліборобу дещо більше, ніж у той момент пропонувала держава. Неабияку мобільність виявляв приватник і у справі перевезення хлібопродуктів: він завжди точно знав, до якого району України чи сусідніх республік і в якій кількості слід

завезти товар, аби отримати найбільшу вигоду. Те саме стосувалося й решти сільськогосподарської продукції — м'яса, яєць, овочів, фруктів, а також дефіцитної сировини.

Базарні прилавки, приватні установи торгівлі, попри дорожнечу, завжди виглядали більш привабливими для покупців. Кадри одного з випусків «Кінотижня» за 1928 рік донесли до нас дещо іронічну, проте досить точну картинку повсякдення радянської торгівлі. До об'єктиву кінооператора потрапили дві київські м'ясні лавки — «Сало та ковбаси Сорабкоопа» і приватна крамниця «М. Сидоренка». Різниця на користь останньої була очевидною: її прилавок, охайно застелений білою скатертиною, буквально ломився від м'ясних виробів, вражаючим був і асортимент продукції. Сорабкоопівська крамничка виглядала зовсім інакше. Кидалися в око і бідність представленого асортименту, і обмежена кількість товару. До того ж товар від покупця відгороджувала височенна металева сітка, відтак обирати бажаний шматок сала покупець мусив або дивлячись через неї, або ставши навшпиньки⁶. Ясна річ, високі ціни на продукти харчування дратували городян, статки яких протягом усіх 1920-х рр. залишалися невисокими. З іншого боку, саме приватна, а не державна торгівля з успіхом забезпечувала споживчі потреби населення. Взагалі кажучи, на фоні малорозвинутої мережі державної торгівлі приватний сектор виглядав могутнім: у 1927 році приватнику належали близько 75% (410,7 із 551,6 тис.) усіх діючих у СРСР підприємств (роздрібної) торгівлі⁷.

В умовах НЕПу більшовицька влада була змушена «заплющувати очі» на те, що формально геть усі торговельні операції приватника могли розглядатися як спекулятивні. До пори — до часу влада більше дбала про те, аби приватники діяли легально (мали патенти, належно сплачували податки) й не припускалися різного роду зловживань. На запобігання останніх та покарання недобросовісних торговців і були спрямовані відповідні статті Карного кодексу РСФРР і УСРР, введених у дію відповідно у 1922 і 1923 рр. Зауважимо, що порівняно з роками громадянської війни, у першому радянському Кримінальному кодексі система покарань приватних торговців була суттєво пом'якшена. Вона передбачала ув'язнення на шість місяців з конфіскацією майна і заборону ведення торгівлі для тих порушників, які штучно підвищували ціни на товари шляхом змови, страйків чи злісного не випуску товарів на ринок. У новому Кримінальному кодексі, введеному в дію в РСФРР наприкінці 1926 р., а в УСРР на початку 1927 р., покарання за вищезначений склад злочину було дещо посилене: згідно зі статтями 107 КК РСФРР і 127 КК УСРР злісне підвищення цін на товари шляхом

скупки, приховування чи не випуску їх на ринок тягнуло за собою позбавлення волі на строк до 1 року з конфіскацією усього або частини майна, у разі ж встановлення змови торговців — загрожувало трьома роками ув'язнення і конфіскацією усього майна.

Як бачимо, статті 107 і 127 Кримінальних кодексів РСФРР і УСРР визнавали злочином не приватну торгівлю, як таку, а лише зловживання нею («злісне підвищення цін»). Крім того, стосувалися вони виключно приватних підприємців, чия професійна діяльність була пов'язана з торгівлею. Протягом 1927 року ці статті КК у судовій практиці взагалі активно не застосовувались, однак ситуація докорінно змінилася на початку 1928 р. В умовах розгортання надзвичайних заходів в аграрній сфері ці статті перетворились на грізну зброю більшовицької влади у боротьбі з приватним підприємництвом у місті, а також і з селянством, яке не бажало задарма віддавати свій хліб державі.

Вимоги розпочати репресії проти «куркулів і спекулянтів, котрі зривають сільськогосподарські ціни», містились у підписаних Сталіним директивах ЦК ВКП(б) місцевим парторганізаціям від 5 і 14 січня 1928 р.⁸ Звернемо увагу на те, що в останній з цих директив спеціально наголошувалося: арешти «спекулянтів, куркульчиків та інших дезорганізаторів ринку і політики цін» мають не лише покарати винуватців «прориву фронту на хлібному ринку», але також і допомогти селянам-середнякам «зрозуміти» потребу виконання ними «свого боргу союзника» робітничого класу⁹. Отже, йшлося не лише про тиск на заможних селян, але і про свідомі наміри більшовицької влади залякати основну масу селянства, примусити його державним терором до здачі хліба державі на невідгідних умовах.

Головним виконавцем репресивних директив ЦК ВКП(б) стало ОДПУ. 4 січня 1928 р. з Москви до місцевих підрозділів, у тому числі ДПУ УСРР, була спрямована директива з наказом негайно розпочати арешти «найбільших приватних хлібозаготівельників і найзловмисніших хліботорговців», які зривають конвенційні ціни заготівель та збуту, а також інших порушників правил торгівлі. Керівництво вимагало проводити слідство у справах заарештованих торговців «швидко, доказово», й негайно повідомляти центр, як саме арешти впливають на ринок¹⁰.

Протягом січня, як можна судити за газетними публікаціями, репресії захопили переважно міських підприємців-заготівельників і торговців, а також орендарів і власників млинів, чия діяльність на хлібному і мануфактурному ринках була особливо помітною. Чекісти полювали на «спекулянтів», які

перепродували мануфактуру, дефіцитну сировину, а особливо на тих, які заготовляли хліб, пропонуючи селянам ціну, вищу від конвенційної, перемелювали зерно на борошно, а потім продавали його за більш високими цінами, зокрема переправляли борошно до різних міст РСФРР, де у цей час попит на хлібопродукти був особливо відчутним. Приміром, у першу декаду січня в Павлограді на Дніпропетровщині ДПУ заарештувало «групу спекулянтів» на чолі з Тинкельшварцем, які скуповували зерно у селян, перемелювали його на державних млинах, а потім відправляли борошно для продажу до Курська, Тули і Орла. Заарештовані підприємці, до речі, мали патенти торгівців борошном¹¹. Також у Слов'яносербському районі на Луганщині ДПУ заарештувало приватних заготівельників і власників млина Адаменка і Товчака, які роз'їжджали на тачанках по району й скуповували у селян зерно, яке потім перемелювали на борошно і пізніше продавали з націнкою¹².

Проте головним «трофеєм» ДПУ стали виявлені під час масової операції проти «спекулянтів» і, зрозуміло, негайно спустошені, склади, на яких приватники зберігали закуплене ними зерно та борошно. За повідомленням ЕКУ ОДПУ до Москви від 13 січня 1928 р. на складах «дезорганізаторів хлібного ринку» у Черкасах було вилучено 20 050 пудів ячменю, у Маріуполі — 10 тис. пудів соняшника, у Первомайську — 10 700 пудів пшениці і 3 тис. пудів соняшника, у Харкові — 1,5 тис. пудів пшениці, у Прилуках — 3,5 тис. пудів, в Одесі — 4 тис. пудів пшеничного борошна і т. ін.¹³. Водночас у 26 округах УСРР було проведено 445 обшуків, заарештовано 192 «спекулятивних елементи» на шкіряному ринку¹⁴.

Порушені проти «спекулянтів і дезорганізаторів хлібного ринку» справи розглядалися судами у позачерговому порядку: на Артемівщині, наприклад, до середини січня ДПУ заарештувало 241 скупника хліба, при цьому на момент звітування у 27 кримінальних справах слідство вже було завершено, і 41 торговець був покараний у судовому порядку (частина «спекулянтів» була ув'язнена на строки від тижня до року, частина — зобов'язана сплатити податки). Протягом 5—26 січня 1928 р. ДПУ заарештувало по всій Україні 704 приватні торговці (по всіх регіонах СРСР — близько 3 тис.). До 25 січня по 275 справах українських «спекулянтів і дезорганізаторів хлібного ринку» були винесені судові вироки — засудження до ув'язнення на строк від одного місяця до п'яти років, з конфіскацією всього майна та висланням за межі України¹⁵.

Чекістська операція справила «належне враження» на міських приватних підприємців. За повідомленнями ЕКУ ОДПУ, в округах, де були розгорнуті

репресії, приватник став «пасивним і здебільшого з ринку пішов»¹⁶. У низці випадків нажахані терором підприємці поспішили добровільно віддати свій хліб державі за «твердими цінами». Про один такий характерний випадок оповіли 26 січня «Вісті ВУЦВК». За інформацією газети, після того, як у м. Тросуловому Одеської округи ДПУ вилучило хліб у підприємців Вакси, Білоуса, Когана, і ці «спекулянти» були притягнуті до судової відповідальності за статтею 127 КК УСРР, «спекулянт» Бердичевський сам звернувся до споживчої кооперації з проханням прийняти від нього 800 пудів пшениці за державними цінами¹⁷.

Утім, за задумом ЦК ВКП(б), не на міського «спекулянта» насамперед мало бути спрямоване вістря репресій. Головним об'єктом терору мав стати головний утримувач хліба — селянин. Між тим, селянин-виробник хліба, який продавав вирощене для того, аби забезпечити своє існування й продовжити хліборобську працю, такий селянин за формальними юридичними ознаками аж ніяк не підходив під визначення «торговець» чи тим більше «спекулянт» і, отже, на законних підставах не міг бути притягнутий до відповідальності за статтею 127 КК. Певні ускладнення виникали із самою процедурою виявлення запасів хліба у селян, адже ці запаси переховувалися господарями у належних ним амбарах, формальних підстав для обшуку яких так само не було. Вочевидь саме цими обставинами пояснювалось те, що протягом січня масових арештів «куркулів — дезорганізаторів хлібного ринку» в Україні не відбулося. Однак більшовицький уряд і цілком підпорядкована йому законодавча система досить швидко впоралися із вищезначеним «недоладдям», запропонувавши невдовзі обґрунтоване «революційною доцільністю» розширене тлумачення змісту вищезначеної кримінальної статті, відповідно до якого «спекулянтами і дезорганізаторами хлібного ринку» слід було вважати не лише міських приватних підприємців, але і тих селян, які, маючи запаси хліба, відмовляються продавати його державі.

2 лютого у Харкові на засіданні українського уряду при розгляді плану роботи НКЮ УСРР на 1927/28 р. комісії на чолі з представником НКЮ і Прокуратури УСРР Михайликом було запропоновано підготувати проект спеціальної директиви, яка б вимагала від працівників судових органів «підсилити покарання за обхід і перекручення радянських законів із боку куркулів, непманів тощо» та «правильно застосовувати радянські закони у напрямі зміцнення пролетарської держави»¹⁸. Своєю чергою, Політбюро ЦК КП(б)У 11 лютого доручило Комісії ЦК по хлібозаготівлях запропонувати «практичні форми застосування» статті 127 КК до «спекулянтів

та куркулів — скупників, які мають великі запаси хліба і злісно їх затримують»¹⁹.

14 лютого в газетах «Вісті ВУЦВК» і «Комуніст» з'явилося офіційне повідомлення НКЮ УСРР із прямою вказівкою місцевим судовим органам застосовувати статтю 127 КК по відношенню до «куркулів-спекулянтів, які затримують великі запаси хліба з метою підвищення цін і дезорганізації ринку». Поряд із цим було опубліковано текст розмови з наркомом юстиції УСРР В. Порайком, котрий «обґрунтував» правомірність застосування статті КК по відношенню до «куркулів-спекулянтів» і навіть точно визначив перелік їх «злочинних дій»: перепродаж хліба на місцевих ринках за підвищеними цінами, незаконне використання залізниць для його перевезення, злісна затримка хліба з метою підвищення цін. «Кожен повинен знати, — категорично заявив В. Порайко, — що наші радянські закони цілком забезпечують нас від спроб ворожих елементів дезорганізувати соціалістичне будівництво країни»²⁰.

Опубліковане у пресі роз'яснення наркома юстиції УСРР доповнювалось негласним рішенням, що його 17 лютого затвердило на своєму засіданні політбюро ЦК КП(б)У: обмежити застосування статті 127 КК УСРР «куркульсько-селянськими елементами», які мають дві або більше тисячі пудів товарного хліба. 25% конфіскованого у таких «куркулів» зерна належало передавати сільській бідноті на умовах довготермінового кредитування для задоволення насінневих і споживчих потреб²¹. Останній пункт рішення мав суто прагматичне спрямування: у такий спосіб влада намагалася заохотити бідноту доносити на заможних селян та допомагати представникам влади вилучати у них хліб.

Розширене тлумачення статті 127 КК УСРР стало сигналом для розгортання репресій проти «куркулів». У намаганнях зазирнути до приватних комор влада пішла і на відвертий обман, розгорнувши на місцях масові обшуки приватних господарських приміщень під виглядом боротьби з «довгоносіком» — комахою-шкідником. Одного дня на подвір'ї господаря з'явилися представники комісії «санітарів», котрі рішуче прямували до комор «переконатися», що наявні там запаси хліба не уражені комахою. Відмовити таким псевдо-перевірляльникам господарі не могли, оскільки постанови про перевірку видавалися на рівні окружних виконавчих комітетів і були обов'язковими для виконання²². Робили свою чорну справу й доноси бідноти. Подекуди через особисті заздрощі й роздратування власною неспроможністю до успіху, подекуди й з суто «ідейних переконань» бідняки чи батраки, як ті кримінальні злочинці, виступали

своєрідними «наводчиками» на власність заможних сусідів та роботодавців, активно сприяючи їй вилученню. Щоправда, декому з бідноти донос коштував життя. У с. Волхов Яр Балаклейського району Ізюмської округи батрак І. Волохонь, який мешкав і працював у «куркуля» Ф. Гурія, підказав одному з членів комісії з виявлення лишків хліба, що у його господаря приховано 1 тис. пуд. зерна. Комісія цей хліб вилучила. Розлючений «куркуль» спочатку звільнив батрака з роботи і вигнав його з помешкання, а потім за 300 руб. винайняв місцевого селянина Хруща, котрий убив донощика²³.

Наступ на «куркуля-спекулянта» супроводжувався відповідною інформаційною кампанією. 17 лютого у газеті «Правда», а 21 лютого й у «Крестьянской газете» з'явилася політична карикатура Д. Моора на злободенну тему, яка зображувала одягнутого з лоском, гладкого непмана, за спиною якого височіла гора мішків з борошном, а також іншого «спекулянта», можливо «куркуль», який серед цих мішків причаївся. Обидва «дезорганізатори хлібного ринку» з неприхованим жахом дивилися у бік націленої проти них статті КК РСФРР. «107 стаття: маленька, та гостренька», — йшлося в підписі до карикатури²⁴. В цей самий час у пресі почали активно публікуватися матеріали про виявлені за допомогою бідноти й вилучені у «куркулів» запаси хліба. Повідомлялося про показові процеси над «куркулями-спекулянтами». Одне з таких повідомлень було розміщено 26 лютого 1928 р. на шпальтах газети «Комуніст». У с. Олександрівка на Дніпропетровщині, писала газета, виїзна сесія Народного суду завершила розгляд першої в окрузі судової справи про приховування «куркулями» хліба «зі спекулятивною метою». На лаві підсудних опинився «куркуль» Кулик, який відмовився продати належні йому 1,5 тис. пуд. зерна державі. Напередодні представники кооперації неодноразово звертались до нього з призовом добровільно продати хліб, проте господар запевняв, що лишків хліба він не має. Викриттю Кулика посприяли бідняки-сусіди, донісши про те, що «куркуль-спекулянт» позичає їм хліб під великі відсотки. Під час обшуку в коморах Кулика хліб знайшли, тож суд виніс йому строгий вирок: 8 місяців ув'язнення з конфіскацією усіх запасів хліба. 25% конфіскованого збіжжя належало передати бідноті для проведення засіву. Газета також повідомила, що суд одночасно заслухав і справу брата Кулика, у якого також під час обшуку були знайдені зайвини хліба. Утім, брата суд виправдав, оскільки той — по-перше, представив квиток, який засвідчував продаж кооперації 600 пуд. Хліба; по-друге, — пообіцяв суду негайно продати кооперації й решту з 600 пуд. хліба, які у

нього ще залишалися²⁵. Отже, мораль розповіді була цілком очевидною: той селянин, що не продає хліб державі — може позбавитись не лишень хліба, але й свободи, той же, хто добровільно хліб віддасть — може уникнути цього.

Регулярно друкувалися в пресі й повідомлення про показові судові процеси у справах «міських спекулянтів». Цікаво, що значна частина засуджених з них не лише мала патенти, але й не один рік успішно діяла на ринку. 24 лютого під рубрикою «Шкідників хлібозаготівель покарано по заслугах» газета «Вісті ВУЦВК» поінформувала читачів про затвердження Вищим судом УСРР вироку Вінницького окружного суду, винесеного у справі «Файнгольда і К⁰». Четверо вінницьких підприємців — брати Ш. і Я. Файнгольди, а також їх приятелі Маламуд і Безрозум свого часу скинулися грошима і придбали патент 6 розряду для заготівлі хліба. Діяли приватники уповні стандартно: їхали самі або надсилали своїх уповноважених на село; пропонували селянам за хліб ціни, вищі за конвенційні; закуповували у декого з селян хліб «на корінні», даючи господарям наперед аванси, а пізніше забираючи хліб по ціні на 5–10 коп. за пуд нижче від ринкової (забігаючи наперед, відзначимо, що цей метод — метод контрактації держава невдовзі сама взяла на озброєння); заготовлене зерно підприємці через знайомих млинарів перемелювали на борошно вищого ґатунку, яке потім і реалізовували з націнкою. Вінницький суд знайшов таку діяльність членів товариства злочинною, і засудив приватників та їхніх партнерів по бізнесу, як змовників, до ув'язнення від двох до п'яти років, із конфіскацією майна, а після відбуття покарання — до позбавлення громадянських прав на п'ять років із заборонаю мешкати надалі у межах колишньої Подільської губернії²⁶.

Ще про одну подібну справу «Вісті ВУЦВК» повідомили 3 квітня 1928 р. Цього разу йшлося про затвердження Найвищим судом вироку Конотопського окружного суду, винесеного у справі приватних торговців Кренделя і Сорина, з діяльністю яких, як це не виглядає дивним, газета пов'язала перебої з постачанням борошном населення Конотопу в січні 1928 р. Приватні торговці, діючи на уповні легальній основі, скуповували хліб у селян і переховували його з тим, аби у сприятливий момент продати з націнкою. Опасаючись наскоків ДПУ і обшуків, вони не ризикували переховувати свої запаси у крамниці на базарі, а облаштували склад зернопродуктів у коморі на подвір'ї хати Кренделя. Та це їх не врятувало: крамарів ДПУ було викрито в ході операції по «зняттю» крупного торговця

Малкова, який купив у Кренделя і Сорина борошно для вивезення його складним маршрутом на Північ. Цінний вантаж — три вагони борошна — підприємець Малков готувався відправити залізницею зі станції Стародуб, та йому це не вдалося. Невдовзі обидва конотопські підприємці, Малков, а також працівник конотопського ЦРК Шапіро, котрий був замішаний у «хлібних оборудках» опинилися на лаві підсудних. За вироком суду звинувачені були засуджені до ув'язнення строком від шести місяців до одного року, а також до штрафів від 800 до 2000 руб.²⁷ Хлібні запаси конотопських підприємців, як і належні Малкову три вагони борошна, треба думати, були конфісковані ДПУ іще до розгляду судової справи. Звернення підприємців з касаційною скаргою до Верховного суду УСРР не дало результатів: вирок був залишений без зміни. Доля групи підприємців була вирішена, їх очікували тюремні нари, а їхні родини — позбавлення годувальників і розорення.

У перших числах квітня Економічне управління ОДПУ і ГПУ УСРР підбивали підсумки розгорнутих з січня 1928 р. масових операцій проти «спекулятивних елементів». До цього часу в різних регіонах СРСР чекістами було заарештовано 6 542 приватні торговці, 252 службовці. Дещо більше половини з них — на хлібному ринку (відповідно 3 971 і 147), менше на шкіряному (1780 і 53), мануфактурному (631 і 36 осіб) та ін.²⁸ Приблизно третину усіх заарештованих приватників (1 726 осіб) склали мешканці УСРР, при цьому «куркулі», як впливало з донесення ДПУ УСРР, у цій масі заарештованих становили лише третину: 90 з них «за спекуляцію хлібом» заарештували самі чекісти, іще 150 — слідчі органи, 180 «куркулів» поплавилися за антирадянську агітацію, а 29 — за терор. Однак ті запаси хліба, що їх вдалося чекістам вилучити у «спекулянтів і дезорганізаторів хлібного ринку», по суті виглядали мізерними. 250 тис. пуд. хліба, конфіскованого ДПУ протягом трьох місяців, були краплею в морі на фоні визначених НКТ СРСР для України у ці місяці хлібозаготівельних планів у десятки мільйонів пудів²⁹.

Таким чином, широко закроена партійними діячами у публічних виступах і на шпальтах преси кампанія знешкодження за допомогою статті 127 КК головного «винуватця» хлібних ускладнень — «куркуля-спекулянта» фактично провалилась. І справа тут полягала аж ніяк не у недостатньо енергійній «роботі» ДПУ, і не у дещо припізнілому «розширеному трактуванні» положень статті КК представниками судової влади, а у елементарній відсутності відповідних запасів хліба на селі, якими марило сталінське керівництво.

Цю обставину був змушений визнати на квітневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Г. І. Петровський. «... Коли наші товариші почали шукати, чи не можна поуспішніше заготовити і застосувати 107 статтю, — розповів він делегатам, — то хлібних запасів знайшли не так багато, як передбачали [...]. До чого я підвожу лінію? До того, що у нас наркомторгівський апарат і статистика знаходяться іще в надзвичайно слабкій організації і не можуть до цього часу точніше з'ясувати, які ж у решті-решт хлібні запаси у населення»³⁰. Судячи по всьому, подібною до України ситуація із застосуванням статті 107 КК була і в інших регіонах СРСР. У всякому разі, ще один з учасників партійного пленуму, нарком земельних справ РСФРР Н. Кубяк, своєю чергою скаржився присутнім на вилучення в судовому порядку у селян «старих запасів хліба» й вимітання усього хліба «під гребінку». Водночас російський високий чиновник дозволив собі жартівливе зауваження, яке спричинило веселий сміх делегатів у залі, хоча насправді йшлося про доволі серйозні речі — відверте визнання готовності влади вдаватися до будь-яких маніпуляцій з судочинством задля «витиснення» хліба з селян. «[...] Звичайно, запаси хліба на селі є. — Заявив Кубяк. — Усього ми не забрали, але залишилось аж ніяк не більше того, що було, адже якби залишилось більше, то по статті 107 ми б забрали усе це, бо хлібозаготівлі чи план хлібозаготівель іще не виконаний [...]»³¹.

Схвалена учасниками пленуму резолюція «Про хлібозаготівлі поточного року і про організацію хлібозаготівельної кампанії на 1928/29 рік» містила цілковиту підтримку проведених за вказівкою ЦК ВКП(б) протягом січня — березня заходів екстраординарного порядку, зокрема й щодо застосування статті 107 КК. Важливою деталлю частини резолюції, в якій виправдовувалися судові покарання, було те, що в переліку осіб, які «злісно спекулювали хлібом» і «погрожували голодом робітникам, бідноті та Червоній Армії» називалися насамперед «куркулі» (селяни), а вже потім «скупники-спекулянти» (міські приватні торговці), хоча, як ми бачили вище, перша хвиля судових репресій по статті 107 КК РСФРР і 127 КК УСРР вдарила не так по селянах, як по міських приватних торговцях³².

Й. Сталін у своєму виступі 13 квітня перед московським партійним активом, торкаючись практики судового покарання в умовах надзвичайних заходів, пішов іще далі. Він навіть не згадав про існування міських приватних торговців, натомість розрядився палкою тирадою про «спекулянтські махінації глитайства», які, мовляв, «погрожували голодом»³³. І хоча у все

ще контрольованій М. Бухаріним «Правді» тижнем пізніше з'явилась уїдлива критика В. Астровим не названих на ім'я товаришів, котрі «стали збиватися на карикатурне гасло «На 107 статті до соціалізму»»³⁴, було очевидним: сталінське угруповання, попри очевидний провал кампанії із засудженням «куркулів» по статті за спекуляцію, було сповнене рішучих намірів використовувати її і надалі, маючи вочевидь на увазі подальше удосконалення й «розширене трактування» цієї статті у напрямі зарахування до числа «спекулянтів» усіх одноосібників, які не бажали віддавати по низьких цінах хліб державі.

Наступні кілька місяців, коли «на фронті хлібозаготівель» знову виникли ускладнення, спроби влади «притиснути» у судовому порядку селян стали уповні очевидними. Зауважимо, що вже з кінця квітня на застосуванні статті 127 КК проти «куркулів» активно наполягали представники місцевої влади, оскільки виявлялися неспроможними виконати нереальні, явно завищені плани хлібозаготівель. Листи до ЦК КП(б)У з клопотанням «дати санкцію» на застосування статті про «спекуляцію» по відношенню до селян, які зберігали вже не тисячі, а сотні пудів зерна, надходили від керівників окружних партійних комітетів. Зокрема, у датованому 28 квітня листі секретаря Мелітопольського ОПК С. Чурина містилась пропозиція притягати до судової відповідальності по статті 127 КК «куркулів», які зберігали 300 і більше пудів хліба³⁵. 29 квітня секретар таємного відділу ЦК КП(б)У поінформував секретаря ЦК КП(б)У П. Любченка про клопотання Білоцерківського ОПК дати директиву органам суду та прокуратури притягати до відповідальності «куркулів» у разі виявлення понад 500 пудів хліба. Вельми характерним було і те, що причиною перегляду загального порядку застосування статті білоцерківський чиновник прямо називав «ускладнення», що їх спричинила «незначна наявність більших лишків»³⁶.

30 квітня відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У, учасники якого доручили наркому юстиції В. Порайку повернутися до питання «реального виявлення куркульських та спекулянтських елементів, що спекулюють хлібом» й подати протягом двох днів нове роз'яснення порядку застосування ст. 127 КК у боротьбі зі «спекулянтами та злісними приховувачами хліба»³⁷. Розпорядження було виконане, і 4 травня в республіканській пресі з'явилося нове повідомлення «Від Наркомюсту та Прокуратури Республіки», в якому, на відміну від попередньо оголошеної інформації, діяльність «спекулянтських та глитайських елементів, що намагаються зірвати роботу по хлібозаготівлях», вже проголошувалася не стільки

господарським (кримінальним), скільки політичним (антирадянським) злочином. Відповідно до цього, окрпрокуратурам, органам слідства та дізнання пропонувалося у співпраці з КНС, кооперативами й широкими бідняцько-середняцькими масами за короткий строк виявити у місті й на селі «спекулянтські та куркульські елементи», які «злісно приховують хліб, спекулюючи ним, або зі спекулятивною метою перемелюють зерно на борошно», а також і тих осіб, «що ведуть злочинну агітацію проти продажу хліба державним та кооперативним заготівельникам». Виявлених злочинців належало притягати до відповідальності за статтю 127 КК, а у разі ведення антирадянської агітації — ще і за статтю 54(10)КК. Дізнання й слідство у подібних справах пропонувалося завершувати у триденний термін, так само «у найкоротший час» належало виносити й вирoki у таких судових справах³⁸.

Чергове «розширене тлумачення» злочинних дій, пов'язаних із діяльністю «куркулів-спекулянтів» — з одного боку, а з іншого — встановлені НКЗВТ СРСР навесні 1929 р. нереальні для виконання хлібозаготівельні плани цілком очевидно тягли за собою не лише ужорсточення, але й поширення практики судових розправ за ст. 127 КК на усі верстви селянства. Цю обставину влітку 1928 р. не публічно був змушений визнати сам нарком юстиції В. Порайко. «[...] 127 артикул, — заявив він, — не так ударив по кулаку, як по середняку. Виходило так, що ми конфіскували не лишень хліб, а конфіскували частину, або все майно і плюс до цього засаджували в БУПР, а потім на три роки висилали за межі України [...]». Це визнання наркома підтвердили й представлені до ВУЦВК на початку 1929 р. звіти окружних виконавчих комітетів. Зокрема, за інформацією Дніпропетровського ОВК протягом 1928 р. в окрузі по статтях 127 і 135 КК були засуджені 1184 особи, при цьому у ході застосування статті 127 «мали місце випадки неправильного підходу не лише до середняків, але і до бідняків»³⁹. На Ізюмщині серед 68 покараних за статтю 127 КК власне «куркулів» було 29, середняків — 25, бідняків — 5⁴⁰, на Лубенщині у числі 116 засуджених «за спекуляцію» заможних було 50, середняків — 31, бідняків — 3, крамарів — 32⁴¹. У Запорізькій окрузі, як вказувалось у звіті, спочатку велася боротьба з тими «куркулями-спекулянтами», які мали запаси більше 1 тис. пуд. хліба, а протягом квітня — червня під судові репресії потрапили й середняки, у яких виявляли 20-30-50-100 пуд. хліба, а іноді навіть із недостатнім доказом про приховування запасів...»⁴².

Таким чином, розгортання взимку — навесні 1928 р. «надзвичайних заходів» в аграрній сфері супроводжувалося заходами радянської влади,

спрямованими на встановлення жорсткого контролю за ринком, підпорядкування його державним інститутам. У процесі цього відбувалося становлення практики «революційної законності» — умовного правопорядку, характерною ознакою якого стало не юридичне, а політичне тлумачення злочинів кримінального характеру. За цих обставин статті 107 КК РСФРР та 127 КК УСРР, спрямовані проти спекулянтів, були використані радянською владою як засіб покарання й залякування селян за відмову продавати державі хліб за низькими цінами. Жертвами судових переслідувань стали також і міські приватні підприємці, діяльність яких на хлібному ринку здебільшого була цілком законною. Ліквідація приватної торгівлі хлібом фактично означала початок зламу НЕПу і відродження практики воєнного комунізму.

¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період НЕПу. Історико-економічне дослідження. — Х.: 1997. — 400 с.; Марочко В. І. Зернова проблема та «криза хлібозаготівель» // Голод 1932–1933 років в Україні. — К.: 2003. — С. 265–278; Осокіна Елена. За фасадом «сталінського изобилія». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. — М.: 1999. — 271 с. та ін.

² Ляковська С. П. «Спекуляція» в контексті кримінальної політики Радянської держави в 1918–1928 рр. // Історичні і політологічні дослідження: зб. наук. праць. — 2008. — № 1–2. — С. 258–265.

³ Юридична енциклопедія: в 6 т. — Т. 5. — С. 572.

⁴ Пионковський А. А. Советское уголовное право. — Т. 2. Особенная часть. — М. Л.: 1928. — С. 91. Цит. за ст. С. П. Ляковської.

⁵ Дихтяр Г. А. Советская торговля в период построения социализма. — М., 1961. — С. 271; Рубинштейн Г. Л. Развитие внутренней торговли в СССР. — Л., 1964; Осокіна Е. За фасадом «сталінського изобилія». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. — М., 1999. — С. 38.

⁶ Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного (Далі — ЦДКФФА України). Кінотиждень, арх. № 1378-2.

⁷ Рубинштейн Г. Л. Вказ. праця. — С. 245; Дихтяр Г. А. Вказ. праця. — С. 330. Цит. за працею Є. Осокіної.

⁸ Російський державний архів соціально-політичної історії (Далі — РДАСПІ). — Ф. 17. — Оп.3. — Спр. 667. — Арк.10–12; Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 5. — С. 195–196; Публ.: Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы (Далі — Трагедия советской деревни). Том 1. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 137, 147.

⁹ Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 5. — С. 195–196; Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 147.

¹⁰ Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (Далі — ЦА ФСБ РФ). — Ф. 2. — Оп.6. — Спр. 982. — Арк. 99. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 136.

¹¹ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 12 січня.

¹² Там само. — 26 січня.

¹³ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп.6. — Спр. 567. — Арк. 109–113. Публ.: Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. Документы и материалы. Том 2. 1923–1929 (Далі — Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД). — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 653–655.

¹⁴ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп.6. — Спр. 567. — Арк. 109–113. Публ.: Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. — Т. 2. — С. 653–655.

¹⁵ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп.6. — Спр. 567. — Арк. 206. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 201; ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2 — Оп. 6. — Спр. 567. — Арк. 278–281. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 206–208; Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. — Т. 2. — С. 682–684.

¹⁶ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 567. — Арк. 278–281. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 206–208; Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. — Т. 2. — С. 682–684.

¹⁷ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 26 січня.

¹⁸ ЦДАВО. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6384. — Арк. 364–365; Ф. 539. — Оп. 6. — Спр. 1174. — Арк. 26.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГО). — Ф. 1. — Оп.6. — Спр. 142. — Арк. 32.

²⁰ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 14 лютого; Комуніст. — 1928. — 14 лютого.

²¹ ЦДАГО. — Ф.1. — Оп.6. — Спр. 142. — Арк. 36–39.

²² Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів (Далі — Колективізація і голод на Україні. 1929–1933). — К., 1992. — С. 26.

²³ Там само. — С. 32.

²⁴ Правда. — 1928. — 17 февраля; Крестьянская газета. — 1928. — 21 февраля.

²⁵ Комуніст. — 1928. — 26 лютого.

²⁶ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 24 лютого.

²⁷ Там само. — 3 квітня.

²⁸ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 597. — Арк. 409. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т. 1. — С. 231.

²⁹ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 567. — Арк. 410. Публ.: Трагедия советской деревни. — Т.1. — С. 234—235.

³⁰ Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928–1929. Том 1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6–11 апреля 1928 г. — М., 2000. — С. 78–79.

³¹ Там само. — С. 78–79.

³² Там само. — С. 318.

³³ Комунист. — 1928. — 18 квітня.

³⁴ Правда. — 1928. — 19 апреля.

³⁵ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2772. — Арк. 80.

³⁶ Там само. — Спр. 2751. — Арк. 63.

³⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 142. — Арк. 90–92.

³⁸ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 4 травня.

³⁹ Коллективизация і голод на Україні. 1929–1933. — С. 40.

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 385. — Арк. 6.

⁴¹ Коллективизация і голод на Україні. 1929–1933. — С. 44.

⁴² Коллективизация і голод на Україні. 1929–1933. — С. 73.